

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

درآمدی بر تاریخ علوم قرآنی

پیشینه، اهم منابع و سیر موضوعی نگارش‌ها

دکتر محمد تقی دیاری بیدگلی

۱۳۸۵

دیاری، محمد تقی، ۱۳-

درآمدی بر تاریخ علوم قرآنی / محمد تقی دیاری - قم: دانشگاه قم، ۱۳۸۵.

مصور، جدول، (انتشارات دانشگاه قم: ۶۱)

۴۰۸ ص.

ISBN: ۹۶۴-۸۲۶۱-۰۷-۵

بهاء: ۳۵۰۰۰ ریال

کتابنامه ص [۳۲۵]-۳۳۲ و همچنین به صورت زیر نویس.

۱. قرآن، تاریخ. ۲. قرآن، علوم قرآنی، تاریخ.

۲۹۷/۱۹

BP۷۲/د۹د۴

انتشارات دانشگاه قم

کد: ۶۱ شماره مسلسل: ۶۵

● درآمدی بر تاریخ علوم قرآنی

نویسنده: دکتر محمد تقی دیاری بیدگلی

چاپ: شریعت

نوبت و سال چاپ: اول - بهار ۱۳۸۵

شمارگان: ۱۰۰۰

بهاء: ۳۵۰۰۰ ریال

شابک: ۹۶۴-۸۲۶۱-۰۷-۵

ISBN: 964-8261-07-5

نشانی الکترونیک: Publication@Qom.ac.ir

● کلیه حقوق مادی و معنوی اثر برای ناشر محفوظ است.

قم، انتهای بلوار امین، دانشگاه قم، کد پستی: ۳۷۱۶۱۴۶۶۱۱

دورنویس: ۲۸۵۵۶۸۶ تلفن: ۲۸۵۰۹۵۷ - ۰۲۵۱

فهرست موضوعات

پیشگفتار	ج
سفارش امام خمینی به انفس با قرآن	یح
فصل اول: پیشینه‌ی علوم قرآنی	۱
تعریف علوم قرآنی	۳
تنويع و طبقه‌بندی علوم قرآنی	۴
نمودار شماره‌ی ۱ (جدول یبیین الأنواع التي انفرد بها «البرهان»)	۹
نمودار شماره‌ی ۲ (جدول یبیین الأنواع المشتركة بین «الاثقان» و «البرهان»)	۱۰
نمودار شماره‌ی ۳ (جدول یبیین الأنواع الزائدة فی «الاثقان» علی ما فی «البرهان»)	۱۲
نمودار شماره‌ی ۴	۱۳
پیشینه‌ی علوم قرآنی	۱۵
امام علی علیه السلام و علوم قرآنی	۱۶
نخستین گردآورنده‌ی قرآن	۱۸
امیر مؤمنان علیه السلام و قرائت عاصم	۱۹
اسباب نزول قرآن	۱۹
اعراب و نقطه‌گذاری قرآن	۲۱
ظاهر و باطن قرآن	۲۲
سبک و اسلوب ویژه‌ی قرآن	۲۳
اعجاز همه‌جانبه‌ی قرآن	۲۴
پیدایش اصطلاح علوم قرآن	۲۵

۲۸	نگارش‌های مستقل و جامع علوم قرآنی
۴۲	پرسش و پژوهش
۴۵	فصل دوم: فضایل قرآن
۴۷	فضیلت و عظمت قرآن
۴۸	پیشینه و نخستین نگارنده‌ی فضایل قرآن
۴۹	سیر نگارش‌ها از قرن دوم
۵۵	پرسش و پژوهش
۵۷	فصل سوم: قراءات قرآن
۵۹	مفهوم‌شناسی قرائت
۶۰	پیدایش قراءات و تطوّر آن‌ها
۷۲	سبب رواج و شهرت قراءات فارسیان هفت گانه
۷۷	سیر نگارش‌ها از قرن ششم به بعد
۸۳	نمودار شماره‌ی ۵ (فارسیان هفتگانه و راویان آنان)
۸۴	نمودار شماره‌ی ۶ (فارسیان دهگانه و چهارده گانه و راویان آنان)
۸۵	پرسش و پژوهش
۸۷	فصل چهارم: نگارش، گردآوری و رسم الخط قرآن
۸۹	نگارش، گردآوری و رسم الخط قرآن
۸۹	نگارش قرآن در عهد پیامبر
۹۰	کاتبان وحی
۹۱	آموزش شیوه‌ی نگارش
۹۱	نوع خط نگارش وحی
۹۱	نوشت افزارهای نگارش قرآن
۹۲	گردآوری و تألیف قرآن
۹۳	یکسان‌سازی مصحف‌ها
۹۴	شیوه‌ی تألیف و نگارش آثار

۹۶	پیشینه‌ی نگارش‌ها
۱۰۹	پرسش و پژوهش
۱۱۱	فصل پنجم: نقطه و اعراب‌گذاری قرآن
۱۱۳	مفهوم‌شناسی اعراب
۱۱۴	پیشینه‌ی تاریخی و اولین نگارنده
۱۱۵	اسلوب‌های نگارش
۱۱۵	سیر نگارش‌های اعراب قرآن
۱۲۷	پرسش و پژوهش
۱۲۹	فصل ششم: مکی و مدنی
۱۳۱	نزول تدریجی قرآن و پدیده‌ی مکی و مدنی
۱۳۲	معیارهای مکی و مدنی
۱۳۲	مکی و مدنی در عهد پیامبر ﷺ و صحابه
۱۳۳	پیشینه و سیر نگارش‌ها
۱۳۶	پرسش و پژوهش
۱۳۷	نمودار شماره‌ی ۷ (السور المکیة - السور المدنیة)
۱۴۱	فصل هفتم: اسباب نزول قرآن
۱۴۳	مفهوم‌شناسی اسباب نزول
۱۴۴	سبب یا شأن نزول
۱۴۴	انواع آیات قرآنی در مورد اسباب نزول
۱۴۵	امیر مؤمنان ع، آگاه‌ترین فرد به اسباب نزول
۱۴۵	راه شناخت اسباب نزول
۱۴۶	تقسیم‌بندی دانش اسباب نزول
۱۴۷	آغاز نگارش در زمینه‌ی اسباب نزول
۱۵۶	پرسش و پژوهش

فصل هشتم: مبهمات قرآن.....	۱۵۷
□ مفهوم اصطلاحی مبهم.....	۱۵۹
□ انگیزه‌ی پیدایی الفاظ و تعبیر مبهم در قرآن.....	۱۵۹
□ پیشینه و نخستین نگارنده.....	۱۶۰
□ سیر نگارش‌ها از قرن هفتم تاکنون.....	۱۶۱
□ پرسش و پژوهش.....	۱۶۳
فصل نهم: مفردات قرآن (۱) (واژگان غریب).....	۱۶۵
□ اهمیت دانش مفردات و پیشینه‌ی آن.....	۱۶۷
□ پیشینه‌ی اصطلاح مفردات قرآن.....	۱۶۸
□ قلمرو دانش مفردات قرآنی.....	۱۶۹
□ واژگان غریب (دشواریات) قرآن.....	۱۷۱
□ پیشینه و اولین نگارنده.....	۱۷۱
□ سیر نگارش‌ها از ابان بن تغلب (م ۱۴۱ ق) تاکنون.....	۱۷۵
□ پرسش و پژوهش.....	۱۹۳
فصل دهم: مفردات قرآن (۲) وجوه و نظایر.....	۱۹۵
□ معناشناسی وجوه و نظایر قرآن.....	۱۹۷
□ پیشینه‌ی «وجوه» قرآن.....	۱۹۸
□ نخستین نگارنده‌ی وجوه القرآن.....	۲۰۰
□ سیر نگارش‌ها از قرن دوم به بعد.....	۲۰۰
□ پرسش و پژوهش.....	۲۱۱
فصل یازدهم: مفردات قرآن (۳) واژگان معرّب.....	۲۱۳
□ زبان عربی و واژگان دخیل در قرآن.....	۲۱۵
□ پیشینه‌ی بحث و سیر نگارش‌ها.....	۲۱۶
□ سیوطی و تألیفات وی.....	۲۱۸
□ نمودار شماره‌ی ۸ (واژگان معرّب قرآن).....	۲۲۰
□ پرسش و پژوهش.....	۲۲۲

فصل دوازدهم: تحریف ناپذیری قرآن	۲۲۳
□ مفهوم‌شناسی تحریف	۲۲۵
□ مفهوم اصطلاحی تحریف	۲۲۶
□ پیشینه و منشأ قول به تحریف	۲۲۶
□ نخستین کتاب و نگارنده درباره‌ی تحریف قرآن	۲۲۹
□ سیر نگارش‌ها از قرن سوم به بعد	۲۳۰
□ محدث نوری و فصل الخطاب	۲۳۲
□ اوج نگارش‌ها در دوران معاصر	۲۳۵
□ پرسش و پژوهش	۲۳۹
فصل سیزدهم: اعجاز قرآن	۲۴۱
□ تحدی و اعجاز قرآن	۲۴۳
□ پیشینه‌ی اعجاز قرآن	۲۴۴
□ وجوه اعجاز قرآن کریم	۲۴۵
□ نخستین نگارنده و سیر نگارش‌ها	۲۴۶
□ پرسش و پژوهش	۲۴۳
فصل چهاردهم: فقه پژوهی قرآنی	۲۴۵
□ مفهوم، ضرورت و پیشینه	۲۴۷
□ گستره‌ی فقه قرآنی	۲۴۹
□ شمارش آیات الاحکام	۲۷۰
□ پیشینه‌ی نگارش آیات الاحکام	۲۷۱
□ سیر نگارش‌ها از قرن دوم تاکنون	۲۷۳
□ پرسش و پژوهش	۲۸۸
فصل پانزدهم: محکم و متشابه	۲۸۹
□ مفهوم‌شناسی محکم و متشابه	۲۹۱
□ محکم و متشابه در سخنان و سیره‌ی پیامبر ﷺ و اهل بیت 	۲۹۲

۲۹۳	پیشینه و سیر نگارش‌های محکم و متشابه
۳۰۰	پرسش و پژوهش
۳۰۱	فصل شانزدهم: ناسخ و منسوخ در قرآن
۳۰۳	اهمیت نسخ و کاربردهای آن
۳۰۴	مفهوم‌شناسی نسخ
۳۰۴	مفهوم اصطلاحی نسخ
۳۰۵	نسخ در سخنان اهل بیت علیهم‌السلام
۳۰۷	پیشینه و سیر نگارش‌های ناسخ و منسوخ
۳۱۹	پرسش و پژوهش
۳۲۱	نمودار شماره‌ی ۹ (کتابشناسی نگارش‌های علوم قرآنی)
۳۲۵	فهرست منابع
۳۲۵	الف) کتاب‌ها
۳۳۲	ب) مقاله‌ها
۳۳۳	نمایه‌ی آیات
۳۳۵	نمایه‌ی روایات
۳۳۷	نمایه‌ی اشخاص و اعلام
۳۶۳	نمایه‌ی کتاب‌ها

تقریظ استاد ارجمند و چهره‌ی ماندگار
جناب مستطاب آقای دکتر سید محمد باقر حجتی

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي نزل القرآن على عبده ليكون للعالمين نذيراً. والصلوة والسلام على من
ارسله رحمة للعالمين وجعله هادياً وبشيراً وعلى آله الاطياب الذين ليس لهم في الخليقة نظيراً.
آخرین پیام الهی، یعنی قرآن کریم در میان همه کتب و صحف و نصوص کهن -
اعم از دینی و غیردینی - از لحاظ مصونیت از هرگونه دستبرد، نوشتاری بی‌مانند و
منحصر به فرد است، و آن چنان از حیثیت و اعتبار و شرف برخوردار است که در تمام
اقطار گیتی، مرز نمی‌شناسد. این کتاب شکوهمند جای درخور خود را در هر نقطه‌ای
از جهان احراز کرده و حتی قوای دفاعی بیگانگان از اسلام را به خود مشغول ساخته و
از قرن دوازدهم میلادی کار و کوشش از سوی علمای غرب درباره‌ی قرآن آغاز شده
و در عصر ما از دیرباز مطالعه‌ی آنان به صدها اثر سترگ درباره‌ی قرآن بارور شده. این
به علاوه هزاران اثر گرانبغی که از سوی علماء اسلام و خویشاوندان باقرآن تاکنون
فراهم آمده است.

یکی از آثار ارزشمندی که اخیراً پیرامون قرآن حکیم فراهم آمده «درآمدی بر
تاریخ علوم قرآنی» است که نویسنده‌ی محتاط و باریک‌نگر آن: حضرت حجة الاسلام
و المسلمین جناب آقای محمد تقی دیباری بیدگلی، با تفحص و تصفح منابع فراوان و

دقت لازم آن را نگاشتند. جای چنین اثری در میان آثار قرآنی با چنین بسیط و گستردگی خالی می‌نمود. و فضل و لطف الهی را باید در این توفیق و کامیابی سراغ کرد که محصول تدریس‌های این استاد ارجمند به بار نشست.

نگارنده‌ی ارجمند این گرامی‌نامه تمام وسع و توان خویش را به کار گرفت و نقدهایی را که در آن جلب نظر می‌کند و بررسی‌های تاریخی - که باید آنها را از طرائف برشمرد - تا آن اندازه سودمند است که حتی محققان علوم قرآنی را به کار می‌آید.

با توجه به سوابق معتدی که از دیرباز با استاد دیاری دارم بی‌تردید کاوش‌های ایشان را در این زمینه بسی شایسته می‌دانم. امیدوارم با چاپ و انتشار آن شیفتگان علوم قرآنی بتوانند گمشده‌ی خود را در این اثر بیابند و کافه قرآن‌پژوهان - اعم از دانشجو و محققان و اساتید - از این مائده گسترده بهره‌های فراوان و ارزشمندی نصیب خود سازند. و الحمد لله و صلی الله علی محمد و آله الطاهرین

کتابه بيمناه الدائرة العبد المفتاق الی ربه الغنی محمد الباقر الحسینی المازندرانی
المدعو به: حجتی فی سویعات من یوم الاثنین، العشرین من رمضان المبارک سنة
۱۴۲۶ ه.ق = ۱۳۸۴/۸/۲ ه.ش

امام علی (ع) به فرزندش حسن (ع) فرمود: فرزند عزیزم! هرچند من به اندازه‌ی همه آنان که پیش از من بوده‌اند، نزیسته‌ام، اما در کارشان نگریسته‌ام و در سرگذشت‌هایشان اندیشیده‌ام، و در آنچه از آنان مانده، رفته و دیده‌ام تا در زمره‌ی ایشان درآمده‌ام، بلکه با آگاهی‌ای که از کارهایشان به دست آورده‌ام گویی چنان است که با نخستین تا پسینان آنان به سر برده‌ام. پس از آنچه دیدم روشن را از تار و سودمند را از زیانبار بازشناختم.^(۱)

پیشگفتار

بسم الله الرحمن الرحيم

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي هَدَانَا لِهٰذَا لَعَلَّوْا وَجَعَلْنَا مِنْ اَهْلِيْهِ لِنَكُوْنُ لِرَحْمٰنِهِ مِنَ الشَّاكِرِيْنَ وَ لِيُبْرِئَنَا عَلٰى ذٰلِكَ جَزَاءَ الْمُحْسِنِيْنَ،^(۲) وَ صَلَّى اللّٰهُ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّيِّبِيْنَ الطَّاهِرِيْنَ.

آشنایی با تاریخ و سرگذشت علم، آشنایی با حیات علم و چگونگی پیدایش، رشد و بالندگی، انحطاط و رکود و فرازها و فرودهای آن است. شناخت فلسفه‌ی علم، شخصیت‌ها، رویدادها و جریان‌های تاریخ ساز و تأثیرگذار بر فرهنگ و تمدن جامعه و آثار و میراث علمی و فرهنگی به یادگار مانده‌ی بزرگان اهل علم و قلم از هنگام ظهور تا دوران معاصر است. تاریخ علوم، انسان معاصر را بر بام زمان و بر فراز آسمان صاف و روشن آن می‌نشانند و پستی‌ها و بلندی‌ها، شیرینی‌ها و تلخی‌ها و زوایای پنهان آن را بر وی آشکار می‌نماید. گویی آدمی در همه‌ی صحنه‌ها و عرصه‌های علمی و فرهنگی پیشینیان حاضر بوده، همراه و همگام با آنان، کاروان دانش و فرهنگ را به پیش می‌برند. تاریخ علوم قرآن و تفسیر، تاریخی بس پرافتخار، پر بار و درخشان

۱. نهج البلاغه، ترجمه‌ی دکتر سید جعفر شهیدی، ۲۹۷، نامه‌ی ۳۹.

۲. صحیفه‌ی سجادیه، دعای چهل و چهارم.

دارد. به گفته‌ی رافعی، از زمانی که تاریخ به وجود آمده است، در تمام عالم کتابی شناخته نشده است که به اندازه‌ی قرآن یا نزدیک به آن، شرح و تفسیر بر آن نگاشته یا تألیف و تصنیف درباره‌اش انجام گرفته باشد.^(۱)

در صدر اسلام، اولین کتاب و موضوعی که اندیشه‌ی مسلمانان را به خود جذب کرد، قرآن کریم بود. مسلمانان علوم خویش را از تحقیق و جستجو در معانی و مفاهیم آیات قرآن و سپس حدیث آغاز کردند. لذا نخستین شهری که جنب و جوش علمی در آن پیدا شد، مدینه - کانون وحی الاهی - بود و نخستین مرکز علمی مسلمین مساجد بود و نخستین موضوعات علمی آنان، مسائل مربوط به قرآن و سنت و نخستین معلّم، شخص رسول اکرم ﷺ بود؛ علم قرائت، تفسیر، کلام، حدیث، رجال، لغت، نحو، صرف، بلاغت و تاریخ و سیره - که جزء نخستین علوم اسلامی است - به خاطر قرآن و سنت به وجود آمد.^(۲)

تنها ابن ندیم (م ۳۸۵ق) کتابشناس و وزّاق معروف قرن چهارم، در اثر گرانسنگ خود، ۴۷ کتاب در تفسیر قرآن، ۳۵ کتاب در معانی و مشکلات و مجازات قرآن، ۱۴ کتاب در غرائب قرآن، ۶ کتاب در لغات قرآن، ۲۲ کتاب در قرائت قرآن، ۶ کتاب در نقطه‌گذاری و شکل قرآن، ۴ کتاب در لامات قرآن، ۱۲ کتاب در بیان وقف و ابتداء در قرآن، ۱۰ کتاب در متشابهات قرآن، ۳۰ کتاب در مقطوع و موصول قرآن، ۶ کتاب در اجزاء قرآن، ۱۱ کتاب در فضایل قرآن، ۱۹ کتاب در عدد آیات قرآن، ۱۸ کتاب در ناسخ و منسوخ، ۲ کتاب درباره‌ی نزول قرآن، ۱۱ کتاب در احکام قرآن و ۲۱ کتاب در معانی گوناگون قرآن برشمرده است.^(۳)

وی بیش از ۴۷ نفر را نام می‌برد که در تفسیر قرآن کتاب نوشته‌اند و بیش از ۲۰۰ نفر را یاد می‌کند که در دیگر مسائل مربوط به قرآن، تألیفات داشته‌اند. جرجی زیدان درباره‌ی اهتمام مسلمانان در صدر اسلام به قرآن کریم و علوم

۱. اعجاز القرآن، ۳۰.

۲. مطهری، مرتضی، خدمات متقابل اسلام و ایران، ۳۸۹ - ۳۹۰.

۳. الفهرست، ۵۶ - ۶۲ ط قاهره.

مرتبط با آن می‌نویسد:

مسلمانان در نوشتن و نگاهداری قرآن، دقت و اهتمامی کردند که نظیر آن سابقه ندارد. به این قسم که قرآن را روی صفحه‌های طلا و نقره و عاج نگاشتند و یا پارچه‌های حریر و ابریشم بسیار عالی انتخاب کرده، آیات قرآن را با آب طلا و نقره بر آن نوشتند و منزل و محفل خود را با آن آراستند و دیوار مسجدها و کتابخانه‌ها و مجلس‌های عمومی را با آیات قرآن تزیین نمودند و خطوط بسیار زیبا در نوشتن آن به کار بردند. انواع پوستها، چرمها و کاغذها در تحریر قرآن استعمال می‌شد و آن را به طور لوله و دفتر، جزوه و رقعه و غیره با مرکب‌های رنگارنگ نوشته میان خط‌ها را تذهیب می‌کردند... مسلمانان شماره سوره‌های قرآن، آیات قرآن، کلمات قرآن را یکایک ضبط کرده‌اند و حتی شماره حروف را جدا جدا ضبط کرده‌اند که در قرآن چند «الف»، چند «ب»، چند «ت» و غیره یافت می‌شود.^(۱)

بنا به نظر محققان کتاب البرهان زرکشی، تاریخ پرفراز و نشیب علوم قرآنی را می‌توان به سه دوره‌ی ۱- تمهید و زمینه‌سازی (دوره‌ی نانوشته) ۲- پیدایش تک نگاری‌های علوم قرآن (دوره‌ی نوشته شده بدون عنوان علوم قرآنی) ۳- دوره‌ی تدوین کتاب‌های جامع (دوره‌ی نوشته شده با عنوان علوم قرآنی) تقسیم نمود.^(۲) دوره‌ی نخست، با نزول قرآن آغاز می‌شود و با قرائت و نگارش و تفسیر آن ادامه می‌یابد، دوره‌ی دوم، را غالباً از قرن دوم تا اوایل قرن هفتم دانسته‌اند ولی بنا به گفته‌ی زرقانی، باید این دوره را به قرن دوم تا اوایل قرن پنجم محدود دانست.^(۳) گرچه برخی نیز آن را تا اواخر قرن چهارم منتهی ساخته‌اند.^(۴)

لکن به نظر می‌رسد پس از دانش تفسیر که به منزله‌ی امّ علوم قرآنی است، قرن

۱. جرجی زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ۴۶۶.

۲. ر.ک: زرکشی، بدرالدین، البرهان، ۳۶/۱ - ۵۳.

۳. ر.ک: زرقانی، عبدالعظیم، مناهل العرفان، ۲۹ - ۳۴.

۴. صالحی کرمانی، محمدرضا، درآمدی بر علوم قرآنی، ۸۱ - ۸۴.

اول تا سوم را می‌توان، قرن تک نگاری‌های علوم قرآنی نامید. در این دوران به برکت همزمانی با حیات پر برکت اهل بیت پیامبر علیهم‌السلام به ویژه در دوران امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام، حوزه‌های علمی و فرهنگی دینی رونقی فزونتر یافت و شخصیت‌های علمی بسیاری پدیدار شدند؛ از این رو، شمار زیادی از اصحاب و شاگردان خاص ائمه علیهم‌السلام تألیفاتی در زمینه‌های گوناگون علوم دینی از جمله علوم قرآنی داشته‌اند که به دلیل شرایط ویژه‌ی سیاسی و اجتماعی آنان، متأسفانه بسیاری از این آثار به جای نمانده است و تنها در گزارش‌های تاریخی رجال شناسان و تاریخ نگاران بزرگ شیعه نظیر شیخ نجاشی و شیخ طوسی بدان‌ها اشارت رفته است. آنچنانکه شهید بزرگ شیعه، قاضی نورالله شوشتری (م ۱۰۱۵) آورده است:

شیعه‌ی علی و اهل بیت علیهم‌السلام با این که در هر عصر و زمانی در مخفی‌گاه‌ها پنهان بودند، از دم تیغ ستمکاران در امان نماندند... با این حال اکثر تألیفات آنان با سوختن و شستن مفقود گردید و یا به دستور حاکمان جور در دل خاک و زوایای خانه‌ها فرسوده شد. تا آن که دولت شیعی صفوی در ایران استقرار یافت و قلم از قید و بند زندان تقیه آزاد گردید. (۱)

در قرن دوم، علاوه بر چهره‌های نام‌آور قاریان هفتگانه، کسانی نظیر ابان بن تغلب (م ۱۴۱ق)، زید بن علی بن الحسین (م ۱۲۲ق)، سدی کبیر (م ۲۲۸ق)، محمد بن سائب کلبی (م ۱۴۶ق) و مقاتل بن سلیمان (م ۱۵۰ق) بنیانگذار بسیاری از دانش‌های قرآنی بودند. در قرن سوم، می‌توان از خاندان‌های بنو فضال، نوبختی، قمیون، اشعری‌ها و برقی‌ها و شخصیت‌هایی همچون محمد بن صفار قمی (م ۲۹۰ق)، احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۷۴ق)، سعد بن عبدالله اشعری قمی (م ۲۹۴ق) احمد بن خالویه همدانی (م ۲۷۰ق) و علی بن حسن بن علی بن فضال (م ۲۹۴ق) یاد کرد که آثار فراوانی در حوزه‌ی تفسیر، حدیث و علوم قرآنی و دیگر دانش‌های دینی آفریدند. قرن چهارم و پنجم هجری را - که از نظر شیعه، دوره‌ی تدوین رسمی جوامع

متقدم حدیثی نیز هست - می‌توان سرآغاز نهضت‌های علمی و ادبی در تاریخ و فرهنگ اسلام و تشیع به شمار آورد مورخان، این عصر را روزگار دانشگاه‌ها و مدارس و عصر شکوفایی علم و گسترش فرهنگ و تمدن نام نهاده‌اند. در این قرن، انشعاب مذاهب و اختلاف آراء و کثرت برخورد اندیشه‌ها بین شیعه و اهل سنت و برخورد بین فقهاء و صوفیان و... جریان داشت.^(۱)

و به گفته جرجی زیدان، سده‌ی پنجم هجری، «عصر طلایی اسلام» است. حکومت مسلمانان در این قرن، با ثروت و تمدن و سیاست بر قلّه‌ی عظمت خود بر فرازید و بیش‌تر علوم اسلامی پختگی و انسجام یافت و مهم‌ترین دانش‌های دیگران به عربی ترجمه شده است.^(۲) آزادی تبادل اندیشه و امکان عرضه‌ی افکار و مذاهب مختلف و داشتن کرسی‌های مذهبی برای هر یک از فرقه‌های دینی، از مهم‌ترین ویژگی‌های این عصر است. در این دوره، شیعه، گرایش عقلی خود را با ظهور شخصیت‌هایی همچون شیخ مفید، سید رضی، سید مرتضی و شیخ طوسی به اوج خود رساند. قرن ششم هجری، را قرن «قرآن و تفسیر» نامیده‌اند؛ چه اینکه در این قرن، تفاسیری ارزشمند از سوی مفسران فریقین پا به عرصه‌ی وجود نهاد. از جمله مجمع البیان طبرسی، روض الجنان ابوالفتوح رازی و الکشاف زمخشری و التفسیر الکبیر فخر رازی. از نکات برجسته‌ی این دوره، پیدایی نخستین تفسیر فارسی شیعه از سوی شیخ ابوالفتوح رازی است. در قرن هفتم، تلاش‌های علمی و نگارش‌های علوم قرآنی، آهنگی کندتر به خود می‌گیرد. تاخت و تازها و ویران‌گری‌های تاتارها و مغول در این قرن، بیش‌ترین ضربات را بر پیکر جهان اسلام به ویژه فرهنگ و تمدن آن وارد ساخت. مساجد، کتابخانه‌ها، مدارس، همه و همه به آتش کشیده شدند و به گفته‌ی جوینی، آنها آمدند، کردند، سوختند، کشتند و بردند و رفتند.^(۳) به رغم همه‌ی ویرانی‌ها و ناامنی‌ها، باز هم عالمان متعهد و اندیشمندان بزرگ مسلمان را کد نمایندند و آثاری

۱. عقیقی بخشایشی، طبقات مفسران شیعه، ۱۲/۲.

۲. ر.ک: تاریخ آداب اللغة العربیه، ۱۷/۲.

۳. ر.ک: عقیقی بخشایشی، پیشین، ۱۹۴/۲.

ارزشمند از خود به جای نهادند و در این دوران، می‌توان از دو چهره‌ی برجسته‌ی شیعی، سید رضی الدین بن طاووس حلّی (م ۶۶۴ق) صاحب کتاب سعد السعود و نیز سید احمد بن طاووس حلّی (م ۶۷۳ق) مولف کتاب شواهد القرآن یاد کرد. در قرن هشتم، نیز هنوز فترت و رکود بر تلاش‌های علمی حاکم است. جامع‌ترین اثر علوم قرآنی با نام البرهان فی علوم القرآن از آن بدرالدین زرکشی (م ۷۹۴ق) در این قرن نگاشته شده است.

در قرن نهم، با چهره‌هایی همچون ابن متوج بحرانی (م ۸۲۰ق) و فاضل مقداد سیوری (م ۸۲۶ق) روبه‌رو هستیم، علاوه بر این، نام‌آورترین مؤلفان در این قرن، مجدالدین فیروزآبادی (م ۸۱۷ق) است که آثار و تألیفات بسیاری در زمینه‌های گوناگون از جمله گردآوری تفسیر منسوب به ابن عباس (م ۶۸ق) به ترتیب قرآن را از خود به جای گذاشته است. به گفته‌ی دکتر صبحی صالح، از اواخر قرن نهم به بعد، تحقیق و تألیف در علوم قرآنی تقریباً متوقف می‌شود.^(۱) قرن دهم، قرن دانشمند پرآوازه و پر تألیف اهل سنت، جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱ق) است که علاوه بر نگارش تفسیری امثال الدر المثور، آثار بسیاری در حوزه‌های علوم قرآنی، حدیثی و ادبی پدید آورده است. از قرن یازدهم هجری به بعد، به دلیل اینکه تفکر اخباریگری به حوزه‌ی اندیشه‌ی شیعی سایه افکنده بود.^(۲) بیش از آنکه به علوم قرآنی توجه شود، عالمان بزرگ شیعی نظیر فیض کاشانی (م ۱۰۶۱ق)، محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۱ق)، شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴ق) و نیز پس از آنان میرزا حسین نوری (م ۱۳۲۰ق) به جمع و تدوین مجموعه‌های حدیثی مبادرت ورزیدند و همچنین تفاسیر روایی در این دوران شکل گرفت و گهگاهی در مقدمه‌ی تفاسیر، مباحث علوم قرآنی نیز مطرح گردید. در قرن دوازدهم، نغمه‌ی شوم تحریف قرآن، برای نخستین بار از سوی سید نعمت الله جزایری (م ۱۱۱۲ق) برخاست و پس از دو قرن، بانگارش کتاب فصل

۱. ر. ک: مباحثی در علوم قرآنی، مترجم محمدعلی لسانی فشارکی، ۱۹۵.

۲. ایازی، سید محمدعلی، سیر تطور تفاسیر شیعه، ۱۱۲.

الخطاب، بار دیگر بیش از پیش شبهه‌ی تحریف قرآن شدت گرفت. در قرن سیزدهم، وحید بهبهانی (م ۱۲۰۶ق) و دیگران، تلاش فراوان و سترگی را در زمینه‌ی احیای اندیشه‌ی اجتهادی و اصولی و عقل‌گرایی در حوزه‌های علمی شیعی به عمل آوردند. بازتاب حرکت اخباریان در این قرن، با نگرارش آثاری در ردّ و نقد اندیشه‌ی تحریف قرآن و تأکید بر حجّیت ظواهر قرآن از سوی اصولیان به وضوح مشهود است.^(۱)

قرن چهاردهم، قرن تحول و دگرگونی در همه‌ی ابعاد اندیشه‌ی دینی است. این دوره را می‌توان به عنوان دوره‌ی تجدید حیات علوم قرآنی و تفسیر، رشد عقل‌گرایی و علم‌گرایی، پیدایی آثاری ارزش‌مند در موضوع و ویژه‌ی تاریخ قرآن به ویژه اقبال و رویکرد خاورشناسان به مطالعات و پژوهش‌های قرآنی و نیز توجه به عرصه‌های نو (زبان قرآن، قصه‌های قرآن، روش‌شناسی تفسیر و فهم قرآن، ترجمه‌ی گسترده‌ی قرآن، وحی‌شناسی، تحریف‌ناپذیری و جز آن‌ها) شناخت. با این همه، نوسازی و احیای آثار علوم قرآنی اندیشمندان بزرگ اسلامی و شیعی، شبهه‌شناسی و نیز پاسخگویی به شبهات روزآمد مخالفان و خاورشناسان و پالایش و پیرایش منابع تفسیری و حدیثی از برخی روایات ساختگی و خرافاتی و اندیشه‌های غلوآمیز از جمله بایسته‌های پژوهشی در مراکز علمی حوزوی و دانشگاهی است.

نوشتار پیش روی، گامی است هرچند کوتاه و لرزان در جهت شناسایی پیشینه، اهم منابع و سیر موضوعی نگارش‌های علوم قرآنی از آغاز تاکنون؛ نگارنده در صدد برآمده است تا حدودی پیشگامی عالمان بزرگ شیعه را در پایه‌گذاری علوم گوناگون قرآنی ارائه کند؛ هرچند بسیاری از تلاش‌ها و نگارش‌های علمی آنان در گذر حوادث تلخ روزگار از بین رفته است و جز نامی از آن‌ها باقی نمانده است و یا اینکه در زیر خروارها گرد و غبار در گوشه‌ی کتابخانه‌ها ناشناخته مانده است. نگارنده در این اثر که حاصل چندین دوره تدریس در مراکز آموزش عالی و به ویژه دانشگاه قم است، به دلیل گستردگی قلمرو موضوعات علوم قرآن، مهم‌ترین عناوین مسائل درخور را

برگزیده و آن‌ها را در شانزده فصل به شرح ذیل سامان داده است:

۱. پیشینه‌ی علوم قرآنی
۲. فضایل قرآن
۳. قراءات قرآن
۴. گردآوری، نگارش و رسم الخط قرآن
۵. اعراب‌گذاری (نقط و شکل) قرآن
۶. مکی و مدنی قرآن
۷. اسباب نزول قرآن
۸. مبهمات قرآن
۹. مفردات قرآن (۱) (واژگان غریب)
۱۰. مفردات قرآن (۲) (وجوه و نظایر)
۱۱. مفردات قرآن (۳) (واژگان معرب)
۱۲. تحریف‌ناپذیری قرآن
۱۳. اعجاز قرآن
۱۴. فقه‌پژوهی قرآن
۱۵. محکم و متشابه در قرآن
۱۶. ناسخ و منسوخ در قرآن

در تألیف این مجموعه از آثار و منابع فراوان بهره برده شده است از جمله از اثر محقق و قرآن پژوه معاصر جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای محمدعلی مهدوی راد، با نام سیر نگارش‌های علوم قرآنی و نیز مقدمه و پاورقی‌های سودمند کتاب البرهان فی علوم القرآن تألیف بدرالدین زرکشی با تحقیق یوسف مرعشلی، جمال حمدی ذهبی و ابراهیم عبدالله کردی که به حق در پیدایی این اثر نقشی بسزا داشته‌اند. از جمله مزایای این کتاب، پردازش آن به شکل یک کتاب درسی و افزودن بخش «پرسش و پژوهش» در پایان هر فصل است که به منظور خودآزمایی و نیز آماده‌سازی

دانش پژوهان گرامی در جهت توسعه و تکمیل آموخته‌های پیشین خود در باب هر موضوع و شناسایی و ارزیابی و مقایسه‌ی آراء، آثار و تألیفات اندیشمندان و نویسندگان بزرگ شیعه و اهل سنت و خاورشناسان و نوآوری و خلاقیت در عرصه‌های نوین علوم قرآنی، فراهم آمده است. همچنین برای آسان‌یابی موضوعات برای مطالعه‌کنندگان، علاوه بر فهرست موضوعی، نمایه‌ی آیات، روایات، اعلام و کتاب‌ها نیز در آخر کتاب افزوده شده است. در پایان، خداوند متعال را بر این نعمت بزرگ سپاسگزارم که توفیق تألیف این اثر ناچیز را به بنده ارزانی داشته، بدین وسیله از همه‌ی عزیزانی که اینجانب را در نگارش، آماده‌سازی، ویرایش و نشر آن یاری رساندند به ویژه از استاد محقق، چهره‌ی ماندگار و قرآن‌پژوه معاصر و رئیس انجمن علوم قرآن و حدیث ایران جناب آقای دکتر سیدمحمدباقر حجتی که توفیق شاگردی معظم له را داشته و همواره نگارنده را قرین لطف و بهره قرار داده، و با تفریط محبت‌آمیز خود، شوق و اشتیاق شاگرد خویش را به پژوهش‌های قرآنی دو چندان ساختند و نیز از دوست و استاد ارجمند جناب آقای دکتر سید رضا مؤدب که با ملاحظه‌ی این مجموعه، تذکراتی سودمند ارائه دادند، صمیمانه تقدیر نموده، کامیابی و سرافرازی و پاداش اخروی و دنیوی همه‌ی آنان را از ایزد متان خواهانم. همچنین از مسؤولان محترم دانشگاه قم به ویژه شورای پژوهشی و معاون پژوهشی جناب آقای دکتر تقی‌زاده داور، مسؤول محترم انتشارات جناب آقای شجاعی و آقایان محمدی و صفاجو که تاپ این اثر را به عهده داشتند، بسیار سپاسگزارم؛ در ضمن از مطالعه‌کنندگان ارجمند و صاحب‌نظر و نکته‌سنج انتظار دارم، پیشنهادهای اصلاحی و نقدهای عالمانه و منصفانه خود را برای رفع کاستی‌های این اثر یادآور شدند؛ پیشاپیش از راهنمایی و بذل محبت آنان تشکر می‌نمایم.

من الله التوفیق وعلیه التکلان

محمد تقی دیاری بیدگلی